सप्तमः पाठः

सुलभसौख्यं बालत्वम्

महाकविभवभूति: संस्कृतसाहित्यस्य महान् नाटककार: आसीत् । भवभूति: विदर्भमण्डलस्य पद्मपुरग्रामवासी आसीत् । तस्य पितु: नाम नीलकण्ठ: मातु: नाम जतुकर्णी चासीत् । तेन विरचितानि त्रीणि नाटकानि – ''मालतीमाधवम्, महावीरचरितम्, उत्तररामचरितम्'' चेति प्रसिद्धानि सन्ति ।

उत्तररामचरिते भगवतो रामस्य उत्कृष्टं चरितं विद्यते । अन्ततः सीतारामयो: पुनर्मेलनेन एतन्नाटकं सुखान्तमस्तीत्यस्य वैशिष्ट्यम् । एषा तस्य प्रोढतमा रचना । अयं नाट्यांश: उत्तररामचरितात् गृहीत: ।

पात्रपरिचय:

कौशल्या - रामस्य जननी ।

लव: - रामस्य पुत्र: ।

जनक: - सीताया: पिता ।

अरुन्धती - गुरो: वशिष्ठस्य पत्नी ।

वटव: - आश्रमस्य शिशव:

(तत: प्रविशति लवमुत्सङ्गे गृहीत्वा लालयन्ती कौशल्या अरुन्धती, जनकश्च)

कौशल्या - तात ! अस्ति ते माता ? संस्मरसि वा ताम् ?

लव: - नहि ।

कौशल्या - तत: कस्य त्वम् ?

लव: - भगवतो वाल्मीके: ।

कौशल्या - अयि तात, कथयितव्यं कथय ।

लव: - एतावदेव जानामि ।

(नेपथ्ये)

(भो: भो: सैनिका:, एष खलु कुमारश्चन्द्रकेतुराज्ञापयति न केनचिदाश्रमाभ्यर्णभूमय: आक्रमितव्या: इति ।)

अरुन्धतीजनकौ - अये ! मेध्याश्वरक्षाप्रसङ्गात् उपागतो वत्स: चन्द्रकेतुर्द्रष्टव्य इत्यसौ सुदिवस: ।

कौशल्या - अहो ! वत्सलक्ष्मणस्य पुत्रक आज्ञापयति इत्यमृतबिन्दुसुन्दराण्यक्षराणि श्रूयन्ते ।

लव: - आर्य ! क एष चन्द्रकेतुर्नाम ?

जनक: - जानासि रामलक्ष्मणौ दाशरथी ?

लव: - एतावेव रामायणकथापुरुषौ।

जनक: - अथ किम् ?

लव: - तत्कथं न जानामि ?

जनक: - तस्य लक्ष्मणस्यायमात्मजश्चन्द्रकेतुः।

लव: - उर्मिलापुत्रस्तर्हि मैथिलस्य राजर्षेः दौहित्रः।

अरुन्धती - (विहस्य) आविष्कृतं कथाप्रावीण्यं वत्सेन।

जनक: - (विचिन्त्य) यदि त्वमीदृशः कथायामभिज्ञः तद् ब्रूहि तावत्, पृच्छामः। तेषां दशरथस्य पुत्राणां कियन्ति, किन्नामधेयानि अपत्यानि, केषु वा दारेषु प्रसूतानि ?

लव: - नायं कथाविभागोऽस्माभिः अन्येन वा श्रुतपूर्वः।

जनक: - किं न प्रणीतः कविना ?

लव: - प्रणीतो, न प्रकाशितः। तस्य कोऽप्येकदेशः प्रबन्धान्तरेण रसवान् अभिनेयार्थः कृतः। तं च स्वहस्तलिखितं मुनिर्भगवान् व्यसृजद्भगवतो भरतस्य तौर्यत्रिकसूत्रधारस्य।

जनक: - किमर्थम् ?

लव: - स किल भगवान् भरतः तमप्सरोभिः प्रयोजयिष्यति इति।

जनक: - सर्वमिदमाकूततरमस्माकम्।

लव: - महती पुनस्तस्मिन् भगवतो वाल्मीकेरास्था। यतो येषामन्तेवासिनां हस्तेन तत्पुस्तकं भरताश्रमं प्रति प्रेषितं तेषामनुयात्रिकश्चापपाणिः प्रमादापनोदार्थम् अस्मद् भ्राता प्रेषितः।

कौशल्या - भ्रातापि तेऽस्ति ?

लव: - अस्त्यार्यः कुशो नाम।

कौशल्या - ज्येष्ठ इति भणितं भवति।

लव: - एवमेतत्। प्रसवानुक्रमेण स किल ज्यायान्।

जनक: - किं यमजावायुष्मन्तौ ?

लव: - अथ किम् ?

जनक: - वत्स, कथय, प्रकाशितः कथाप्रबन्धस्य कीदृशः पर्यन्तः ?

लव: - अलीकपौरापवादोद्विग्नेन राज्ञा निर्वासितां देवयजनसम्भवां सीतादेवीम् आसन्नप्रसववेदनाम् एकाकिनीमरण्ये लक्ष्मणः परित्यज्य प्रतिनिवृत्त इति।

कौशल्या - हा ! वत्से मुग्धमुखि, क इदानीं ते शरीरकुसुमस्य झटिति दैवदुर्विलासपरिणाम एकाकिन्या निपतितः ?

जनक: - हा ! वत्से,

नूनं त्वया परिभवं च वनं च घोरं
तां च व्यथां प्रसवकालकृतामवाप्य।
क्रव्यादगणेषु परितः परिवारयत्सु
संत्रस्तया शरणमित्यसकृत् स्मृतोऽस्मि॥

लवः - (अरुन्धतीं प्रति) आर्ये कावेतौ ?

अरुन्धती - इयं कौशल्या, अयं जनकः।

(लवः सबहुमानखेदकौतुकं पश्यति)

(प्रविश्य सम्भ्रान्ता वटवः)

वटवः - कुमार कुमार, अश्वोऽश्व इति कोऽपि भूतविशेषो जनपदेष्वनुश्रूयते। सोऽयमधुनास्माभिः स्वयं प्रत्यक्षीकृतः।

लवः - अश्वोऽश्व इति नाम व्रतपशुसमाम्नाये सङ्ग्रामिके च पठ्यते। तद् ब्रूत कीदृशः ?

वटवः - अरे श्रूयताम्।

पश्चात् पुच्छं वहति विपुलं तच्च धूनोत्यजस्रं
दीर्घग्रीवः स भवति खुरास्तस्य चत्वार एव।
शष्पाण्यत्ति प्रकिरति शकृत्पिण्डकानाम्रमात्रान्
किं व्याख्यानैर्व्रजति स पुनर्दूरमेह्येहि यामः॥

(इत्यजिने हस्तयोश्चाकर्षन्ति)

लवः - (सकौतुकोपरोधविनयम्) आर्याः, पश्यत। एवमेभिर्नीतोऽस्मि।

(इति त्वरितं परिक्रामति)

अरुन्धतीजनकौ - पूरयतु कौतुकं वत्सः।

शब्दार्थः

उत्सङ्गे - क्रोडे (गोद में)। द्रष्टव्यम् - दर्शनीयम् , अवलोकनीयम्। सुदिवसः - शुभदिवसः। दाशरथी - दशरथस्य पुत्रौ। विचिन्त्य - चिन्तयित्वा (चिन्तनं कृत्वा)। व्यसृजत् - रचितवान्। तौर्यत्रिकम् - नृत्य-गान-वाद्यसमवेतम्। आकूतम् - प्रयोजनम्। अन्तेवासिनः - आश्रमवासिनः शिष्याः। अनुयात्रिकः - सहचरः। झटिति - त्वरितम् (शीघ्रातिशीघ्रम्)। क्रव्यादगणेषु - मांसाहारिसमूहेषु। कौतुकम् - आश्चर्यम्। धुनोति - क्षुब्धं करोति, आन्दोलयति। अजस्रम् - अविच्छिन्नम् (अनवरतम्)। शष्यम् - नवीनं ग्रासम्। यामः - गच्छामः।

अभ्यासः

1. **एकपदेन उत्तरत -**

(क) चन्द्रकेतुः कस्य रक्षाप्रसङ्गात् उपागतः ?

(ख) दाशरथी कौ ?

(ग) लक्ष्मणस्य पुत्रः कः ?

(घ) लवः किमर्थं प्रेषितः ?

(ङ) कुशस्य भ्राता कः अस्ति ?

2. एकवाक्येन उत्तरत –

(क) राजा केन कारणेन सीतां निर्वासिताम् अकरोत् ?
(ख) मैथिलस्य राजर्षेः दौहित्रः कः ?
(ग) कौशल्यायाः लवकुशाभ्यां सह कः सम्बन्धः अस्ति ?
(घ) मैथिलस्य राजर्षेः पुत्री का ?
(ङ) रामायणकथापुरुषौ कौ ?

3. रिक्तस्थानानि पूरयत –

(क) कुमारः .... आज्ञापयति न केनचिदाश्रमाभ्यर्णभूमयः आक्रमितव्याः।
(ख) विचिन्त्य = वि + ... + ...।
(ग) अस्ति + आर्यः = ...।
(घ) निर्वासितां .... परित्यज्य लक्ष्मणः प्रतिनिवृत्तः।
(ङ) .... स भवति .... चत्वार एव।

4. युग्ममेलनं कुरुत –

	'अ'	'आ'
(क)	दाशरथी	क्त्वाप्रत्ययः
(ख)	तौर्यत्रिकसूत्रधारस्य	चन्द्रकेतुः
(ग)	नूनम्	अव्ययम्
(घ)	उर्मिला	रामलक्ष्मणौ
(ङ)	गृहीत्वा	भरतस्य

5. मूलशब्दं विभक्तिं वचनञ्च चिनुत –

पदम्	मूलशब्दः	विभक्तिः	वचनम्
कस्मै			
तस्मात्			
युवाभ्याम्			
अस्माभिः			
एभिः			

मूलशब्दः: युष्मद्, इदम्, अस्मद्, किम्, तत्

विभक्तिः: तृतीया, प्रथमा, पञ्चमी, तृतीया, चतुर्थी

वचनम्: एकवचनम्, बहुवचनम्, द्विवचनम्, बहुवचनम्, एकवचनम्

6. अधोलिखितक्रियापदानां धातुं लकारं पुरुषं वचनञ्च लिखत –

क्रियापदम्	धातुः	लकारः	पुरुषः	वचनम्
(क) कथय				
(ख) श्रूयन्ते				
(ग) जानासि				
(घ) ब्रूहि				
(ङ) निपतितः				

7. नामोल्लेखपूर्वकं सन्धिविच्छेदं कुरुत –

(क) उपागत:

(ख) इत्यमृतम्

(ग) एतावेव

(घ) किन्नाम

(ङ) कोऽप्येकम्

(च) अस्त्यार्य:

(छ) यमजावायुष्मन्तौ

8. अधोलिखितान् अव्ययान् आधृत्य वाक्यनिर्माणं कुरुत –

(क) अथ

(ख) इति

(ग) किल

(घ) तावत्

(ङ) हा !

9. अधोलिखितपदान्याधृत्य प्रश्ननिर्माणं कुरुत –

(क) कस्य

(ख) किम्

(ग) कथम्

(घ) कीदृश:

(ङ) कौ

10. नाट्यांशमाधृत्य अश्वस्य वर्णनं कुरुत।

योग्यताविस्तार: –

- सुलभसौख्यं बालत्वम् इति पाठं कथारूपेण लिखत।
- समीपस्थम् आश्रमं दृष्ट्वा तस्य सौन्दर्यं वर्णयत।